

НІМЕЦЬКА ПРОСВІТНИЦЬКА СЛАВІСТИКА ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

ГАНУС С.О. (Ужгород)

Взаємосприйняття і взаємобачення народів є важливим елементом національної психології. Вивчаючи ментальність того чи іншого етносу, або певної епохи не можна не помітити антиномії за типом “свій – чужий”, котра часто набуває етнічного чи расового вигляду. Те, як німець сприймає і оцінює слов'янський світ не менш важливо знати, ніж якийсь вислів відомого історика. О.Шпенглер у “Примерку Європи” зазначав, що єдність того, що відбувається у світі є удаваною, такою, яка складається з “власних життєописів”. А героями останніх насправді є різні культури” [1].

Завдання даного дослідження полягає у з'ясуванні того, чи релевантна слов'янофобія ментальності німця у XVIII – на початку XIX ст., обмежуючи цю проблему областю славістичних наукових студій, насамперед філософських, історичних та мовних.

“Бачення” вченими-німцями слов'ян зумовлювалось багатьма факторами. Їхній “слов'янський інтерес” визначався впливом чинників, котрі виділив, зокрема, Є.В'ятр. Серед них – елементи історичного насліддя (згадаймо колонізацію німцями слов'янських регіонів у середні віки), виховні чинники, в тому числі виховна діяльність держави, стихійний виховний вплив в межах малих суспільних груп (сім'ї, кола однодумців) [2].

Період XVIII – початку XIX ст. в історії німецької славістики важливий тим, що для цього часу притаманно прискорення процесів націєтворення. Слов'янські етноси Центральної, Східної (включаючи Росію) і частково Південно-Східної Європи (принаймні хорвати і словенці) перебували у сфері німецького культурно-історичного впливу і у XVIII і значною мірою в XIX ст. Показово, що апостол слов'янського Відродження Й.Добровський віддавав перевагу використанню німецької мови при написанні своїх праць. Словники різних слов'янських мов тривалий час так само готувались на основі німецько-слов'янської лексичної матриці. Навіть в 30-х рр. XIX ст. журнал “Ческа вчела”, друкуючи російську художню прозу у перекладі Ф.Челаковського виражав цим “прагнення звільнити чеську культуру від одностороннього німецького впливу” [3].

Усі слов'янські народи, за винятком росіян у XVIII ст. не мали або втратили власну державність. Західні і частково південні слов'яни буди підданими німецьких держав – Королівства Пруссії та Австрійської імперії. Реформи доби освіченого абсолютизму переслідували мету вдосконалити державне управління. Подекуди зокрема в Австрійській

імперії, пом'якшувалися соціальні протиріччя. Але всюди одночасно з уніфікацією законодавства і адміністративно-розпорядчої діяльності провадилась асиміляторська національна політика. Катерина II, яка твердила, що Україна та Прибалтика є звичайними провінціями її неосяжної імперії не була якимось винятком, або особливо етножерливою монархиєю.

Онімечування слов'янського населення в габсбурзькій монархії відбилось насамперед у мовній політиці. В листі Марії-Терезії від 9 листопада 1770 р. для чеських земель висловлювалась вимога “слідкувати за поширенням німецької мови з більшим рвінням, ніж раніше”. Ця вимога мала характер універсального принципу політики в слов'янських регіонах Дунайської монархії. З 1776 р. знання німецької мови стає необхідним для вступу до гімназії. В цьому би не було нічого прикрого, якби не спостерігалась тенденція звести слов'янські мови до викладання лише на рівні початкової школи. Ще в 1774 р. вивчення чеської мови перестаю бути обов'язковим в гімназіях.

Протиріччів реформаторства доби освіченого абсолютизму, його амбівалентність, разом з тим, не дає змоги робити односпрямованих лапідарних висновків з вищенаведених фактів. Оскільки в початкових школах навчання велося рідними мовами, то імперські реформи сприяли не лише розширенню кола освічених осіб, але і збереженню національних мов і культур. Відомий німецький славіст, академік Е.Вінтер вважав культивування національних мов в народних школах “першою фазою національного відродження народів Австрійської імперії” [4]. В політиці Йосифа II (1780-1790) прагнення надати німецькій мові “усі атрибути єдиної державної і офіційної мови в габсбурзьких землях” [5] було ще більш вираженим, ніж в розпорядженнях його матері. Відповідне рішення було прийнято в 1781 р. Послідовна реалізація заходів політики онімечування, приміром, в Чехії, призвела до того, що вже до кінця XVIII ст. чеська літературна мова була практично повністю витіснена з усіх сфер державно-політичного і культурного життя. В якості мови науки відновлюється латина, застосовується німецька і французька. Й.Юнгман з гіркою писав: “Чеські селяни примушують своїх дітей навчатися по-німецьки, знаючи, що інакше їм не доведеться далеко відійти від орала” [6]. В 1784 р. був виданий указ Йосифа II. котрим єдиною мовою державного управління в Хорватії, Славонії і Примор'ї ставала німецька [7].

У слов'янських народів Австрійської імперії формується білінгвізм, коли панівна верхівка користується німецькою, в той час, як національні мови, побутові, усні і деякі писемні культурні традиції зберігались у товщі народу. Навіть така розвинена літературна система як чеська була послаблена, а у словенців перервалася взагалі [8]. Ф.М.Пельцль зазначав, що в умовах збідніння чеської літератури, витіснення з обігу чеської мови дами з вищих кіл суспільства з захопленням читали Геллерта, Гагедорна, Рабнера, Глейма, Геснера, Клейста та інших німецьких літераторів. Молодь на прогулянках можна було побачити з томиками Віланда і Клопштока [9]. Поширювалось переконання про історичну обреченість "некультурних народів", під котрими розумілись насамперед слов'яни. Схожою ситуація була і в Російській імперії, з тією різницею, що українці і білоруси розглядалися там як етнографічні групи великоросійського народу.

В польських землях, приєднаних Пруссією, онімечування зовні велося так само настійливо, як і в Австрійській імперії. Пруські державці іноді вдавалися до фантастичних заходів. Так, в 1764 р. з'явився указ, котрим землевласникам під загрозою штрафу в 10 талерів заборонялося приймати на роботу до фільварків поденників, які не знали німецької мови. Цей самий указ забороняв обвінчувати польську молодь в церкві у разі незнання німецької. Але дії прусських властей не були послідовними, а відтак і не мали очікуваного ефекту. Навіть в 1824 р. в Сілезії – найбільш онімеченій слов'янській провінції – суто німецькою мовою викладання велося в 199 школах, суто польською – в 131 школі. Ще 282 школи були змішаними [10].

Характеризуючи історичні умови розвитку славістики в німецьких землях немає жодної підстави експлікувати нацистський обскурантизм в національному питанні у XVIII-XIX ст. Ідея субстанційного переважання германських народів над слов'янськими виявилась у значних масштабах лише в XX ст. Не заперечуючи факту політики германізації, О.Пленков вважав, що німецьке панування було спрямоване на економічне освоєння східних земель та їх інтеграцію методом колонізації. Політика русифікації Польщі здійснювалась значно жорсткіше [11]. До речі, в релігійному плані Пруссія була однією з найбільш толерантних держав Європи, запросивши в 1689 р. 20 тисяч французьких гугенотів. Релігійна терпимість поширювалась навіть на мусульман та євреїв, не кажучи вже про поляків-католиків.

Для XVIII ст. є притаманним виникнення науково-просвітницького інтересу до мови, фольклору, звичаїв, історії свого народу (області, країни) у невеликих груп освічених людей. Ці групи не мали значної громадської підтримки і нерідко самі не подумували про поширення своїх поглядів. За М.Грохом ці ознаки відповідають стадії "А" у процесі

націєтворення" [12]. На думку Е.Гобсбаума для початкового періоду становлення націй в модерну добу (фаза "А") загалом характерна діяльність у культурницькій сфері, на відміну від фази "В", коли формуються політичні програми національного розвитку [13]. Але культурні фактори не втрачають свого значення цілком, хоч і відіграють допоміжну роль у процесі політичної агітації на користь національної ідеї. Відомий угорський дослідник Є.Сюч навіть виділив особливу "німецьку" модель націєтворення, вважаючи, що найбільш вагомими її складовими є культурно-історичні чинники, і перш за все – мова [14].

Не зовсім можна погодитись з тим, що у слов'ян націєтворення відбувалось із запізненням на цілу фазу, про що пише Т.М.Ісламов [15]. Це вірно лише з точки зору політичної інституціалізації, що розпочалась з французької революції кінця XVIII ст. Але окремі ознаки національно-культурної самоідентифікації у слов'ян з'явились не пізніше, ніж в інших народів Європи. Їх вияви можна помітити вже у добу Просвітництва. Щоправда не всюди ритми цих процесів були однаковими, якщо взяти для порівняння, приміром, Польщу й Україну.

"Відродження" слов'янських народів не було ізольованим явищем і являло собою елемент загальноєвропейського історичного процесу, розвиваючись поряд і паралельно з національними рухами німців та італійців, угорців, румунів, греків та ірландців. Перед кожним з цих народів стояли свої особливі завдання, сформовані національними традиціями, попередніми історичними умовами та конкретною соціально-історичною дійсністю.

Далеко не всюди це було національно-культурне "відродження". В Польщі тенденція суттєвого звуження функції національної мови і культури не прослідковувалась принаймні до повстання 1830-1831 рр. Поняття "національного відродження" можна застосувати лише до периферійних районів польської етнічної території, які у свій час втратили державний зв'язок з Реччю Посполитою (Сілезія, Цешин, Вармія, Мазури). У сербів також не сталося перерви національної традиції, яка зберігалась церквою і торгівельними верствами [16]. Тому надмірно широке використання терміну "національно-культурне відродження" має неадекватний характер і в ряді випадків його слід замінювати чимось на взірць, "культурницька фаза націєтворення (націогенезу)".

Таким чином, німецька просвітницька славістика мала такий об'єкт вивчення (слов'янські народи), який перебував у стані динамічних змін

Період від зародження в Німеччині інтересу до славістичних питань до створення основ наукового слов'янознавства можна розглядати як його передісторію. Однак шукати її варто не в ранньому середньовіччі, як це іноді робиться [17]. Відправним пунктом генези слов'янознавства слід вважати появу спеціальних робіт, де мови, історія, культура слов'янських

народів є відокремленим предметом уваги. А початок цих процесів виявляється не раніше доби гуманізму і Реформації. Саме в цей час правилом стає вживання національних мов при виконанні церковних ритуалів, що спонукало перекладати культову літературу цими мовами. В. Цайль та Г. Порт вважають безпосереднім поштовхом виникнення славістики в Німеччині переклад Святого Письма серболужицькою мовою та його видання [18].

Виходячи з цього можна спростувати тезу про те, що інтерес до слов'янства в Німеччині йшов у значній мірі через Росію [19]. Це справедливо, скажімо, для Швеції, яка на початку XVII ст. приєднала ряд російських земель. Тому необхідність мати чиновників, що володіли б мовою народу підлеглих територій набула суто практичного значення. В Німеччині сорабістика тісно перепліталась з русистикою в процесі генези і подальшого розвитку слов'янознавства. Що ж переважало – сорабістика, русистика, а пізніше й богемістика, полоністика – визначити важко. Для чисто немає навіть визначних критеріїв.

Лише в другій половині XVII ст., під безпосереднім впливом політичних факторів, виникненням за ініціативою царя Олексія Михайловича німецької діаспори в Росії інтерес до цієї далекої і загадкової для німців країни стає стимулюючим фактором генези слов'янознавства. В 1696 р. Г.В.Лудольф видав латиною в Оксфорді твір „Grammatika Russica“, поклавши в її основу „Граматику“ М. Смотрицького [20]. Й.Ф.І. Еверс вважав Г.Лудольфа німцем, хоча є твердження і про те, що той був голландцем [21].

І лише у XVIII ст. починається процес систематичного вивчення проблем, пов'язаних з Росією завдяки діяльності відомого Й.Е. Глюка, у котрого була в служінні майбутня імператриця Катерина І. Пастор Глюк став ректором першої в Росії гімназії в Москві. Користуючись знайомством з ректором університету в Галле А.-Г.Франке, Глюк запитував у того методичних порад та викладачів для потреб цієї гімназії. Перші освітяни і науковці прибували до російської столиці саме з Галле, що дало Е.Вінтеру підстави визначити це місто як вихідний пункт німецької русистики у XVIII ст. [22].

Різномісний характер в галузі перекладання та історіографії мала діяльність Й.Г.Фокеродта – домашнього вчителя в сім'ї одного з „пташенят гнізда Петрова“ графа Р.В.Брюса, а потім і князя Валаського Дм.Кантеміра. Фокеродт переклав німецькою новий православний Катехізис та Духовний регламент. Його авторству належить відомий твір „Росія при Петрі Великому“. Саме ця праця стала одним з основних джерел при написанні Вольтером роботи з історії Росії за Петра І [23]. Багато років Фокеродт листувався із вже згаданим А.-Г.Франке, надсилаючи йому з Росії до наукового кабінету Галльського

університету російські і китайські старожитності та переклади указів Петра І [24].

Менш вдало склалася кар'єра педагога і русиста Й.В.Пауса, котрий також закінчив університет в Галле. Він був ректором гімназії Глюка, домашнім вчителем петровських вельмож і перекладачем посібників для царевича Олексія. Паус чимало зробив для вивчення російської мови, збирав історичні джерела, зокрема літописи, переклав Соборне Уложення 1649 р. і Торгівельний статут німецькою мовою. Але його робота не одержала визнання ні за життя, ні після смерті. Її результатами скористались інші, в тому числі Г.Ф.Міллер [25].

Потенціал славістики в Німеччині у XVIII ст. інтенсивно нарощувався. Г.В.Лейбніц (1646-1716), який був визнаним авторитетом тогочасної науки, цікавився слов'янською проблематикою, зокрема він вивчав мову і культуру полабських і поморських слов'ян, релікти якої ще зберігались до його часу в Ганновері. Він пише; „Залишилось ще небагато слов'ян в області Люнебурга вздовж Ельби. Я цікавився ними і запитував, як вони читають „Отче наш“, причому виявив там слова, яких немає в цій молитві іншими слов'янськими мовами...“. В листі, адресованому Й.І. Спарвенфельду від 29 січня 1697 р. Лейбніц просить колегу висловитися щодо природи російської мови, оскільки він одержав „Граматику“ Г.Лудольфа. Лейбніца цікавить, чи має ця мова щось спільне з мовою поляків, або мешканців Богемії, чи слов'ян, котрі населяють узбережжя Адріатики. Видатний філософ ставить проблему, котра стала предметом вивчення засновників лінгвістичної компаративістики в XIX ст., пишучи, що „було би непогано дослідити ще й слов'янські мови“. Його вельми дивувало, що слов'яни і німці мають настільки різні мови, хоч і тривалий час живуть поряд [26].

Лейбніцу відводиться значна роль в подоланні стереотипного уявлення про росіян як про „московитських варварів“. Філософ називав російський народ культурною *tabula rasa*, яка покликана стати новою, кращою Європою, наділеною всіма перевагами цивілізації, але позбавленою її вад [27]. На початку XX ст. визначний славист В. Ягич писав про Лейбніца, що „його пошуки в галузі слов'янських мов і старожитностей несуть на собі ознаку геніальності“ [28].

Ім'я Я.І. Спарвенфельда (1655-1727) практично забуте і рідко коли згадується в історії славістики. Так ось цей вчений за сторіччя до Б. Копітара і Й. Добровського співставив церковно-слов'янську мову з ікавським діалектом хорватської мови, а також із словенською, чеською, польською і російською мовами [29]. Він був переконаний, що можна без великих ускладнень розуміти – за допомогою і на основі церковно-слов'янської мови – всі інші слов'янські наріччя [30].

Під впливом Лейбніца мова, історія і культура

слов'ян стає предметом уваги професорів Гельмштадського університету Й.П.Екгардта, С.Ф.Гана, П.Лайзера, Е.Рейша, мекленбуржця Г.Ф.Штібера, члена Берлінської Академії наук Й.Л.Фріша, серболужичанина М.Френцеля. Осередком славістичних студій стає гурток піетистів у Галле [31]. Отже, в першій половині XVIII ст. в Німеччині виникають Ганноверсько-Брауншвейзький, Берлінський і Галльський центри славістики. Свої дослідження їх представники ґрунтували на просвітницькому постулаті про взаємодію народів, як необхідну передумову їх поступального розвитку. Вчених доби раннього Просвітництва слід вважати початківцями прогресивної гуманістичної традиції в німецькій славистиці.

В середині XVIII ст. створюються передумови виокремлення слов'янознавства як спеціальної галузі наукового знання. Вольтер висловив переконання, що історик має приділяти особливу увагу не коронованим персонам і завойовникам, а насамперед народам. Вольтерівська філософсько-історична концепція, викладена в роботі "Дослід про звичаї і дух народів" (1756) стала одним з важливих епістемологічних підходів історичної науки в XIX ст.

Хоч на цьому і не акцентується увага, але природний інтерес до нового і незвичного, в тому числі слов'янських достопам'ятностей, підігрівався швидким розвитком засобів масової інформації: газет, журналів, альманахів, дуже популярних у XVIII ст. лексиконів та енциклопедій. Російський вчений О.Мильников показав, що одна лише чеська тематика досить багато представлена в німецькій пресі та популярних виданнях XVIII ст., не кажучи про російську чи польську. "Чеське королівство безумовно є леном Німецької імперії і належить до Німеччини вже з часів Карла Великого", – відзначено у "Великому повному універсальному лексиконі усіх наук і мистецтв" Й. Педлера (1732). Це, очевидно, стереотипне уявлення про Чехію. А ось подорожувач Й.Г. Кеслер, відвідавши країну, чітко відокремлює Чехію від власне Німеччини і ставить її в один ряд з Угорщиною, Швейцарією, Італією. Він особливо підкреслив, що чеська мова є мовою слов'янською [32].

Значний імпульс розвитку славістики в цілому і русистики зокрема мала науково-дослідницька діяльність німецьких вчених, запрошених до Петербурзької Академії наук. Академія, подібно здобутому в Північній війні узбережжю Балтики стала своєрідним "вікном до Європи", елементом цивілізованого іміджу імперії. Тривалий час її кадровий кістяк складали німці.

Історики Г.З. Байер (1694-1738), Г.Ф. Міллер (1705-1783) та А.Л. Шльоцер (1735-1809) мали нелегку історіографічну долю. Довгий час цих

істориків характеризували як натхненників "ідейної біронівщини", злісних норманістів. Так, Ю.Венелін іменує Шльоцера "незворотним скандинавоманом" [33]. Подекуди й сьогодні зустрічаються критичні зауваження на адресу цих вчених. Але той самий Ю.Венелін відзначив і заслуги Шльоцера в пробудженні інтересу до слов'янства. Говорячи про необхідність створення болгарської граматики він зазначав: "Ця праця була тим важливішою і необхіднішою, що з усіх слов'янських нарідів одне лише болгарське не мало своєї граматики, про необхідність якої вже Шльоцер волав" [34]. Сам Шльоцер писав слідує: "Словник і граMATика цього говору повинні містити в собі багато важливого для вирішення історичних питань" [35].

З середини 60-х рр. XX ст. стало зникати трафаретне, таке, що викристалізувалося в 40-50-х рр. XX ст. в атмосфері кампанії боротьби з космополітизмом протиставлення "реакційних" родоначальників норманізму і прогресивних "варягоборців" [36]. Сучасні дослідження змальовують Байера, Міллера і Шльоцера як чудових трудівників російської археографії (С.Пештич) [37], носіїв наукових і соціальних поглядів передового для свого часу просвітницького характеру (Л.Черепнін, І.Шаскольський, М.Алпатов) [38].

В дусі XVIII ст. і не без гуманістичної патетики Г.Ф. Міллер мріяв: "Прагнув би я дуже, щоб усі народи визнали спільне своє походження від одного кореня (в даному контексті від Бога - С.Г.) і внаслідок цього відклали би всіляку ненависть і ворогування між собою..." [39]. Наукова періодика, котра видавалась Міллером і А.Ф.Бюшінгом * та поширювалась в Європі відіграла важливу роль у подоланні уявлення про Росію, як про варварську, відсталу країну, підвищенні авторитету російської науки і культури в Західній Європі у XVIII ст. Мова йде, зокрема, про „Magazin für die neue Historie und Geographie von A.F.Büsching“ – "Журнал нової історії і географії А.Ф.Бюшінга", який виходив протягом 1767-1793 рр. у Галле 23-ма випусками. Дослідниця Л.Белковець вважає, що своїми уявленнями про Росію Вольтер, Й.Г.Гердер зобов'язані насамперед Міллеру і Бюшінгу та тиражованим ними в Європі виданням періодики [40].

Г.Ф.Міллер не обійшов своєю увагою й Україну. В його багатющій археографічній спадщині в так зв. "портфелях Міллера" О.Бодянський виявив матеріал з історії козацтва. В 1847-1848 рр. його було вперше видано в редакціях О.Бодянським «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей Российских.» (ЧОИДР) [41].

Особлива роль в розвитку славістики належить А.Л.Шльоцеру, якого відомий історик науки

*А.Ф. Бюшінг (1724-1793) був пастором лютеранської церкви Св.Петра в Санкт-Петербурзі.

Е.Фютер відносив до вольтерівської школи в німецькій історіографії [42]. В той час, коли раніше вчені говорили лише про перемоги і завоювання, відзначав Шльоцер, то тепер “скоріше проститься історикомі, якщо він забуде представити Ярослава переможцем при Любечі, ніж він випустить згадку, що цей государ був перший свого народу законодавець” [43].

Перебування в Росії протягом 1761-1767 рр. мало особливе значення в службовій і науковій кар’єрі Шльоцера. В катерининській імперії вчений швидко захопився російською історією, опанував російську мову і особливо відзначився критичним вивченням літописів. “Неймовірно дорогі багатства російського середнього віку історії”, – ось лише одна із шльоцерових оцінок несторорого творіння [44]. Захоплення історією Росії стало настільки сильним, що молодий вчений без довгих вагань вирішив замінити ним біблейську філологію та історію, що планував спочатку [45]. Тим більше, що в “Північній Пальмірі” Шльоцер зробив досить швидко кар “єру в Академії наук [46].

Вчений зацікавився історією Польщі, що є мало-відомим історіографічним фактом. В 1764 р. Шльоцер видав дослідження по проблемі обрання королів Речі Посполитої, висвітлюючи її в ретроспективному ракурсі. Це питання вельми хвилювало уми в зв’язку із безпорядками в цій країні, що постали після смерті короля Августа III [47]. Шльоцер представив також історичне дослідження, в якому доводив міфічність Леха та його братів Чеха і Руса, діяльність котрих вважалась вихідним пунктом польської, чеської та російської історії [48]. Ця робота була відзначена премією Інституту Яблоновських у Данцігу, на котру вона висувалась.

В епоху енциклопедизму Шльоцер не міг не здійснити спроби викласти схему всесвітньої історії, окремим персонажами якої стали народи. Системність у вченого була поєднана із диференційованим підходом. Із загальної суми він виділяв ті народи, “які у великому суспільстві світу переважали” [49]. Серед них він визначив переможні народи, важливі народи, “що прикрасили світ без великих завоювань” і головні народи, котрі поєднували обидва попередні критерії.

Шльоцер дійшов до висновку, що “потрібно ввести в історію цілі народи, до того ледь відомі в ній по імені”, здійснивши це в роботах “Представлення загальної історії”, “Загальна північна історія”. Поняття “північної історії” вчений обґрунтовує на основі географічних та етнолінгвістичних критеріїв. Ця історія охоплює скандинавські, летто-литовські та слов’янські народи. Розуміючи під останніми східних і західних слов’ян, вчений перетворював їх у рівноправних суб’єктів всесвітньої історії [50]. Шльоцер не обійшов увагою “іллїрійських

слов’ян” – далматинців, славонців, боснійців, хорватів, сербів та рагузинців. Заперечення викликає етимологія терміну “німецькі слов’яни”, котрий історик застосував до помор’ян і полабських слов’ян, включаючи серболужичан.

Інтерес до Росії і слов’янського світу вчений зберіг і після повернення додому. Геттінгенський університет, де працював Шльоцер став одним з визначних центрів німецької славістики, проблеми якої вивчалися у просвітительському дусі.

Наставник Шльоцера у Геттінгенському університеті Й.Д.Міхаеліс (1717-1794) навчав одного з патріархів чеського національного відродження Й.Добровського. До речі, Міхаеліс усвідомлював значення слов’янських мов і виступав за їх впровадження у викладання принаймні в найбільших університетах Німеччини [51]. Ця пропозиція пізніше в 1783 р. була підтримана відомим мовознавцем, професором в Галле Й.Х.К.Рюдїгером. Вчений був переконаний, що процес розвитку мов включає їх взаємопроникнення. Він ставить завдання виявити, що “із старих і нових мов перенесено до нашої власної натури” [52].

Крім університетів виникають самостійні осередки славістичних студій: Вендська колегія проповідників у Ляйпцігу та Віттенберзі (відповідно у 1716 і 1746 рр.), Яблонівське товариство в Ляйпцігу (1774 р.), Верхньолужицьке товариство наук в Герліці (1779 р.). Саме в Герліці налагодилось співробітництво сербо-лужицького славїста К.Г. Антона із слов’янськими вченими, зокрема з Й.Добровським. Самому К.Г.Антону належить німецькомовне дослідження “Первинний досвід вивчення походження, звичаїв, традицій, поглядів і знань стародавніх слов’ян” (1783-1789 рр.), яке принесло йому репутацію першого славїста Німеччини і була використана Й.Г.Гердером [53]. К.Г.Антон виводив слов’ян із сарматів, вірмен і персів, намагаючись довести їх давність.

Й.Г.Гердер (1744-1803) являє собою одну з найяскравіших постатей віку Просвітництва. “Без Гердера, – писав Ф.Мерінг, – не можна уявити собі ні Німецького Просвітництва, ні німецької романтики, ні нашої класичної літератури, ні нашої класичної філософії” [54]. Без перебільшення можна констатувати, що Гердер є одним з найбільших авторитетів у світовій славїстиці, а його ім’я стало знаменом слов’янського національного відродження в ХІХ ст.

В 1778-1779 рр. Гердер видав два випуски народних пісень, які невдовзі одержали назву “Толоси народів у піснях”. Сучасники висміювали його прагнення збирати поезію “плебеїв”, але він рішуче відкидав такі закиди. Народна поезія сприймалась Гердером, як самовираження народу, його національних почуттів, ідеалів і прагнень. В народній поезії, за його переконанням, втілювалась сама

“природа”, тобто ідеал життєвої правдивості і художньої образності. Пісня, як вважав Гердер, говорить більше, ніж “довгий історичний опис” і тому до обов’язку історика відноситься знання народних творінь [55].

Після появи гердерівських “Голосів народів у піснях” по всій Європі активізувалось збирання фольклору. Вивчення усної народної творчості стало інтегральним елементом національно-культурної самоідентифікації. Для слов’янських народів це було засобом самозбереження, адже існувало переконання, що мова і культура багатьох з них знаходяться в стадії вимирання. Так, берлінська “Літературна газета” в 1785 р., рецензуючи “Елементарний курс чеської, німецької і латинської мов” Ф.Томса відзначила бажання автора книги ознайомити читачів з чеською мовою, “поки остання ще існує” [56]. Подібна думка мала значне поширення і в кінці XVIII ст. і значно пізніше. Сам Гердер закликав зібрати зникаючі залишки слов’янських звичаїв, пісень і оповідей, щоби, нарешті, “була створена цілісна історія цього племені, чого настійливо вимагає загальна картина людства” [57].

Гердер висловив цілий ряд ідей, які пізніше були органічно сприйняті класиками мовознавства у процесі “філологічної революції” в першій половині XIX ст. Він кваліфікував мовний фактор, як необхідну умову розуміння духу літератури, а через неї й душі народу. Вчений створив оригінальну теорію, якій дав колоритну назву “роману про вік мови”. Це була одна з перших спроб застосувати історичний підхід у вивченні еволюції мови. Гердер, критикуючи схоластичний стиль німецької книжкової вченості, закликав повернутись до природної мови, звільнити її від штучно нагромаджених нашарувань. “Так пізнавайте ж вашу мову, критики мистецтва, намагайтесь зробити її придатною для поезії, для філософії і для прози. Дух мови – це, відповідно, також і дух літератури будь-якого народу,” – наголосив Гердер [58]. Подібні рекомендації були охоче сприйняті провідниками національно-культурного відродження слов’янських народів у XIX ст. Так, І.Лещиловська глибоко переконана, що вчення Гердера про мови мало суттєвий вплив на погляди хорватських національних ідеологів в добу ілліризму. Через їх твори проходить романтична ідея (предтечею якої був Гердер – С.Г.) про те, що мова виражає душу народу, його думки і почуття. Мова оголошувалась святиною народу. “Народ, який любить свою мову, – писалося в часописі “Даніца”, – ще вважає себе за народ. Якщо ж він відступається від цієї любові: тоді мовчки визнається небажання в майбутньому бути народом” [59].

Роль Гердера у філософській постановці питання про значення мови у розумінні “духу народу”, як би ми сьогодні висловились – його ментальності,

національного характеру важко переоцінити. Тому є підстави вважати його предтечею “філологічної революції” XIX ст. Вчені-лінгвісти, підкреслювали заслугу Гердера у постановці і вирішенні ключових проблем мовознавства. Я.Грімм тому й зазначав, що він сам і його колеги знаходяться у значно більш вигідному становищі, ніж Гердер, котрий в 1772 р. опублікував “Розсудження про походження мов” [60].

Всесвітньо-історична концепція Гердера викладена в його знаменитому компендіумі “Ідеї до філософії історії людства” (1784-1791). Це – типовий взірць втілення просвітницької парадигми історії, де усім відомим на той час етнічним групам на різних континентах відведено певну увагу. Русійними силами історії, за Гердером, є сама людина з її природними якостями. Історія – це продукт людської діяльності, залежний від умов, місця і часу. Закони розвитку суспільства, подібно законам природи, носять природний характер. Гердер різко виступає проти телесологічного погляду на історію і підкреслює, що вчення про кінцеву мету не принесло жодної користі [61].

Подібний епістемологічний підхід сприяв запереченню обраності якогось народу чи певної їх суми як єдино достойного предмету уваги. Людство, згідно Гердеру, це єдність в індивідуальності. Тому “будь-який народ несе на собі відбиток співрозмірності, своєї, притаманної лише йому і незрівнянної з іншими досконалістю” [62]. За Гердером кожна культура і кожний народ мають природне право на існування, бо вони є даром Божим і мають власну, безвідносно до інших культур, цінність. Запорукою життєздатності народу якраз і є збереження та розвиток культури і мови.

Як помітив Г.Касьянов, на відміну від більшості мислителів Просвітництва, насамперед Вольтера, Кондорсе, Тюрго, Гердер вбачав перспективу не в універсальності людської цивілізації, а в розвитку різних культур і народів, кожна з яких має самодостатню цінність. А цей розвиток можливий лише завдяки взаємозбагаченню, взаємовпливу і запозиченню надбань [63].

Гердер пише про слов’ян із щирою теплотою, виділяючи такі риси їхнього характеру, як працелюбство, доброту, гостинність. Розглядаючи взаємини слов’ян із сусідами, він відзначив, що “багато народів, але найбільше всього німці, здійснювали по відношенню до них важкий гріх”, франки і сакси пригнічували і знищували слов’янські племена. Нещастя слов’ян, на думку Гердера, полягало у близькості до німців і відкритості їх тилів для набігів степовиків. Але німецький просвітник вірив у краще майбутнє слов’янських народів, котрі “так глибоко занепавши, колись такі працелюбні і щасливі, пробудяться, нарешті, від свого довгого важкого сну, скинуть із себе ланцюги рабства, стануть обробляти

належні їм чудові землі... і відсвяткують на них свої древні урочистості спокійного працелюбства і торгівлі” [64]. До речі, Гердер відносить слов'ян до автохтонного населення Європи, оскільки буквально наступний розділ його твору після слов'янського компоненту носить назву “Чужі народи Європи”.

Без перебільшення гердерові “Ідеї...” стали біблією слов'янського національно-культурницького руху в ХІХ ст. Окремі їхні частини передруковувались в багатьох засобах періодики, на них посилались Й.Добровський, Б.Копітар, П.-Й.Шафарик, демонструючи цим можливість неупередженого вивчення історії і культури слов'ян навіть чистокровним німцем, котрим був Гердер [65].

Ще в 1769 р. під враженням розгортання боротьби Росії за чорноморське узбережжя німецький просвітник писав: “Україна стане новою Грецією; чудове небо над головою цього народу, його весела вдача, музичність, родючість його земель тощо – все це коли-небудь прокинеться”. Він підкреслював, що коли межі України простягнуться до Чорного моря, тоді вона стане зв'язаною з усім світом [66]. Цей уривок з гердерової спадщини свідчить про його знайомство з творами, що стосувалися України, адже він не поєднує її в одне ціле з Росією.

Українські сюжети не так і рідко фігурували у творах авторів німецького походження. Я. Ісаєвич проаналізував “Ретельний опис стану земель і народів між річками Дніпром і Доном”, який належав Г.Ф.В. Юнкеру (1703-1746). Зазначений опис Юнкер підготував згідно обов'язкові служби під час перебування при головній квартирі фельдмаршала Мініха в роки російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Оскільки складений опис Юнкер назвав лише першим головним розділом своєї праці, то, очевидно, передбачалося також повести мову про українські землі, що перебували під польським і татарським володарюванням [67].

Серед німецьких вчених, які цікавилися історією України, мовою і звичаями її народу слід назвати В.І.Меллера, котрий ретельно вивчав літературу про Україну і переклав німецькою мовою знану в Європі роботу Г.Л. де Боплана “Опис України”. Й.Х.фон Енгель (1770-1814) у творі “Історія України і українських козаків” оцінив війну Б.Хмельницького як справедливу, зумовлену нестерпним становищем народу під польським гнобленням [68]. Нам вдалось уточнити дату появи цього твору, який вийшов з друку в Галле в 1796 р. Цьому ж автору належать й інші компілятивні роботи, зокрема “Історія Галича і Володимира” (1793), поява котрої зумовлювалася приєднанням Східної Галичини до Австрійської імперії в ході поділів Польщі. Саме до першого поділу Речі Посполитої і доводиться виклад матеріалу в цій монографії, яка являла собою екстракт російських і польських джерел і літератури. Енгель подає

високу оцінку правлінню галицько-волинських князів, особливо Данила Галицького. Щоправда він неточно вказав дату його смерті – 1266 [69]. Минуле слов'янських народів зачіпається також в енгелевих “Історії угорської держави і сусідніх з нею країн” (1797-1804) та “Історії королівства Угорщини” (1814-1815)[70]. Але ці роботи вже давно є бібліографічною рідкістю.

Більш відомим є твір О.Рігельмана “Літописне повісткування про Малоросію, її народи і козаків”. О.Рігельман, прибувши до Росії разом з нареченою царевича Олексія Софією-Шарлоттою Брауншвейг-Вольфенбюттельською, дослужився до рангу генерал-майора. Він був свідком військової майстерності козацтва, спостерігав його життя і побут [71].

Загальною особливістю вищезгаданих творів про Україну є те, що їх важко віднести до наукових (крім, мабуть, праць Й.Х. Енгеля) навіть як для другої половини ХVІІІ ст. Тому їх значення в історії славістики не слід переоцінювати. Але подібна увага до українських сюжетів засвідчує, що було би перебільшенням вважати саму Україну «terra incognita» для Європи, в тому числі і для німецьких вчених.

В добу Просвітництва література і красне письменство вважались одним з різновидів “вільних мистецтв”, і разом з тим робили внесок у прогрес наукового знання. Постановка серйозних дослідницьких проблем імпліцитно провадилась в художній формі. Квінтесенцією епохи став доктор Фауст, прагнення котрого полягало в пізнанні основ суцього навіть ціною укладення союзу з дияволом в обличчі Мефістофеля. Письменники і поети стали законодавцями мод і смаків, що засвідчило зростання соціальної значущості літератури.

“Крайнська граматика” М. Похліна, видання якої в 1768 р. прийнято вважати початком словенського національного відродження, була написана під великим впливом поета-класика і одночасно філолога Й.К. Готшеда (1700-1766). Щоправда філологічні погляди Готшеда, його поділ мови на “високу” і “низьку” вже в другій половині ХVІІІ ст. вважались застарілими [72].

Етичною константою Просвітництва була національна толерантність, котра не передбачала якихось особливих “фобій”. За словами Й.В.Гете (1749-1832), національна ненависть є найбільш сильною і непримиренною на нижчому ступені культури. Але є й такий ступінь, на якому вона цілком зникає і людина стає деякою мірою над націями і сприймає невдачі і неприємності сусіднього народу так, ніби вони стались із його власним”. Гете підкреслив, що цей ступінь культури відповідав його власній натурі [73]. Він був навіть позбавлений упереджень по відношенню до успіхів зовнішньої політики Росії за правління Катерини ІІ, не вбачаючи в ній ніякої загрози Європі. Палаючий турецький флот в

Чесменській бухті, – за його словами, – став приводом до радощів усього цивілізованого світу” [74].

Публікації слов’янської народної поезії викликали професійний інтерес у корифея німецької культури. Навіть в пізньому періоді своєї творчості в 1823 р., Гете писав, що його пристрась до оригінальних народних пісень не послабла. Серед кореспонденції, яку він одержував, в значній кількості надходили “пісні різних народностей зі Сходу; ці пісні пролягають від Олімпу до Балтійського моря, а від цього рубежу ще далі, всередину країни, напрямком на північний схід” [75]. Очевидно, що Гете окреслив ареал слов’янського світу. Ще в 1782 р. він видав переклад полабської весільної пісні [76].

У статті, присвяченій публікації сербських віршів (1827) у перекладі Я. Грімма, поетеси фон Якоб, перекладача Гергардта Гете наголосив на високій цінності цієї національної поезії, багатій на жанри та засоби виразності. Він висловив переконання, що “скарби сербської літератури в найближчий час стануть німецьким суспільним надбанням” [77]. Така піднесеність буквально сусідствує з відгуком на видання німецького епосу про Нібелунгів (1828), причому і в першому і в другому випадках відсутні навіть натяки на якісь переваги німецької народної творчості перед слов’янською. Для Гете вони в однаковій мірі є цінними і неповторними!

Помітним є слов’янський сегмент в літературно-науковій творчості іншого представника течії “бурия і натиск”, а пізніше веймарського класицизму* Фр. Шіллера (1759-1805). В період найбільш інтенсивної роботи в галузі історії протягом 1789-1792 рр. він створює ряд значних творів, зокрема “Історію Тридцятирічної війни”. Оскільки цей загальноєвропейський конфлікт розгорнувся на теренах Чехії, Шіллер намагається виявити його причини і знаходить їх у релігійно-політичних протиріччях католиків і протестантів” [78]. Досить поверхово веймарський класик оцінив відмінність віровчення Яна Гуса і ортодоксального католицизму, вбачаючи її лише у вимогах гуситів причащатися обома видами – хлібом і вином. Факт онімення середньовічної Богемії не помічений Шіллером взагалі. Він помилково вважав, що скасувавши свободу віросповідання в Богемії після катастрофи при Білій Горі імператор Фердинанд II не наважився зачепити їхній політичний устрій, свідченням чого стало залишення за чеськими станами права самооподаткування [79]. Подібна поверховість є виявом непрофесійності Шіллера у дослідженні історії. У викладі подій Тридцятирічної війни він орієнтувався лише на одне основне джерело – “Історію німців” І.Шміда [80].

Але цінність шіллерових екскурсів у історію

Чехії, на нашу думку, не у буквальному відтворенні історичної реальності, а в нагадуванні про державне минуле цієї країни. До теми Тридцятирічної війни, але вже в художньому осмисленні, Шіллер повернувся через деякий час. В 1796-1799 рр. він завершив епічну трилогію “Валленштейн”. Дія її третьої частини “Смерть Валленштейна” розгортається в замку Егер (сучасне чеське місто Хеб).

В 1804 р. Шіллер зупинив вибір на сюжеті російської історії – періоді “смути” і постаті Дмитрія-самозванця. В річищі свого інтересу до переломних моментів минулого різних народів, про що свідчить тематика шіллерових історичних драм, він реалізовує свій давній задум. Зовнішнім приводом, котрий підштовхнув письменника до російської тематики було одруження принца Карла-Фрідріха Саксен-Веймарського на сестрі імператора Олександра I Марії Павлівні. Герцог і веймарський двір були вельми зацікавлені в тому, щоб цікавою драмою прославлений літератор возвеличив історичну роль перших Романових.

Захоплений своїм творчим задумом, Шіллер просив свого друга В. фон Вольцогена, який перебував у Петербурзі, допомогти у збиранні необхідної інформації: планів міст, костюмів, монет [81]. Це показує, що він мав намір продовжити вдосконалення історичного підходу до своєї драматичної творчості і в подальшому, після „Дона Карлоса“, „Валленштейна“, „Вільгельма Телля“. Про це свідчить і запис в робочому щоденнику самого класика, де він визначив метою „Дмитрія Самозванця“ відтворення „особливої атмосфери епохи“. [82]. Сцена засідання сейму Речі Посполитої, на котрому виступав претендент на російський престол по праву відноситься до найкращих сторінок шіллерової драматичної творчості. Після смерті Шіллера Гете, добре знайомий з планом „Деметріуса“, мав намір його закінчити. Але творчий метод обох митців суттєво відрізнявся і не дав змоги реалізувати цей задум.

До Шіллера персонаж Дмитра-самозванця привертав увагу А.Коцебу (1761-1819) – феноменально плідного літератора. Справедливості заради відзначимо недостатньо глибоку розробку слов’янських сюжетів, виконаних у солодкувато-сентиментальному стилі, як “Димитрій, цар Московський” (1782) або у вірнопідданицькому, як “Старий візник Петра I” (1799). У драмі “Гусити під Наумбургом в 1432 році” (1802) послідовники Я.Гуса зображені мстивими і кровожерливими, обрікаючи на спалення ідилічне мирне містечко [83]. Але це, скоріше, не злісне упередження драматурга, а поверхове, одномірне розгортання сюжетної лінії твору. До речі, саме завдяки А.Коцебу російська громадськість одержала змогу

* В історії німецької літератури це період, що почався з переїзду Й.В.Гете до Веймара в 1775 р. В цей час відбувалась творча співпраця Й.В.Гете з Ф.Шіллером.

ознайомитися з творами геніального І.Канта, оскільки він посприяв ризькому видавцеві Й.Ф.Гартноху у їх виданні, в той час як тупа цензура Павла І перешкоджала цьому [84].

Ф.М.Клінгер (1752-1832), п'єса котрого "Буря і натиск" поклала початок літературно-мистецькому рухові штюрмерів, подібно багатьом німцям вирішив пошукати щастя в Росії, прибувши до Петербурга в 1780 р. В період реформ Олександра І Клінгер досяг значної посади в Міністерстві освіти, очолив кадетський корпус і одержав кураторство в Дерптському навчальному окрузі. Колишній штюрмер високо оцінював риси росіян. Однак у драмах "Фаворит (1785), "Родеріко" (1787) він висловлює своє ставлення до режиму Катерини ІІ і засуджує фаворитизм. Трагедія "Оріант" (1789) була присвячена колізії Петра І і царевича Олексія. Клінгер також займається громадською діяльністю, клопоче про публікацію книг, де б містилися матеріали про становище кріпаків, що викликало невдоволення властей [85].

В тому ж 1780 р. до Петербурга виїхав ще один із штюрмерів Я.М.Р. Ленц (1751-1792) доля якого в Росії не склалася так вдало, як у Клінгера. Ленц також, в свою чергу, цікавився сюжетами часів "смути". До нас дійшла сцена з його трагедії "Борис Годунов". В Москві Ленц займався педагогічною діяльністю, писав про "Росіаду" М.Хераскова і переклав цю поему німецькою. В просвітницькому гуртку М.Новікова Ленц познайомився з М.Карамзіним. Тонкий знавець проблем історії культури Ю.Лотман вважає, що спілкування із штюрмером донесло до Карамзіна живу атмосферу, те "повітря" німецької літератури, яке не передається через сторінки книг, а осягається лише в безпосередньому спілкуванні" [86]. Це спілкування, без сумніву, сформувало сентиментальні художні смаки Карамзіна.

В другій половині XVIII ст. історична наука в Німеччині робить рішучі кроки в бік професіоналізації, становлення методів наукової критики джерел, відмови від спекулятивних підходів до вивчення минулого. До числа тих, хто закладав основи нової німецької історіографії, прийнято відносити А.Л.Шльоцера та його колегу по Гетінгенському університету Й.К.Гаттерера (1727-1799) [87]. Відомий харківський історик XIX ст. М.Петров більш скептичний і вважає, що всесвітньоісторичний компендіум Гаттерера – це "просто магазин фактичних свідчень, зібраних з великою працелюбністю, але не являючих собою ніякої органічної цілісності" [88].

Хоч твердження М.Петрова й не позбавлене рації, ми не можемо не звернути уваги на те, що у Гаттерера немає навіть натяку на виділення "вищих" чи «нижчих», "історичних", чи "неісторичних націй". Віддаючи належне слов'янам, історик пише про те, що в середні віки вони відігравали значну

роль на теренах Європи і підкріплює цю тезу рядом доказів, щоправда поверхових [89].

Показником дедалі зростаючої професіоналізації німецької історичної славистики була поява праць, в котрих ставились наукові проблеми і робились спроби більш чи менш глибокої їх розробки. Ф.В.Геркен (1722-1791) в передмові до своєї праці "Досвід давньої історії слов'ян, передусім в Німеччині" справедливо зазначає, що ця проблема в науці не опрацьована і неузгаальнена. А без цього "неможливо адекватно представити і давню історію Німеччини". В основі монографії Ф.В.Геркена – досить широка джерельна база – твори Амiana Марцеліна, Орозія, Йордана, Страбона, Помпонія Мели, Птолемея Клавдія тощо [90]. Автор застосовує посилання і коментарі, що свідчить про його серйозну ерудицію та дисципліну мислення. Окремо аналізується розповідь про венеців у Таціта, та про антів і склавів у Прокопія Кесарійського. Ця талановита і на жаль зовсім призабута істориками робота написана у формі полеміки із сучасними Геркену науковими авторитетами: А.Л.Шльоцером, Гелазієм Добнером з Праги, істориком Шварцом. Сам автор припускає, що під сарматами античні і візантійські дописувачі мали на увазі слов'ян [91]. Ця версія нічим не поступається теорії Ю.Венеліна щодо слов'янського субстрату у готів і цілком знаходилась на рівні свого часу.

Ще однією роботою подібної тематики, але із спробою узагальнення була "Історія усіх вендсько-слов'янських держав", яка виходила з друку чотирма томами протягом 1790-1797-х рр. в Галле. Її автором був придворний бібліотекар, архіваріус та історіограф курфюрства Ганновер Л.А.Гегбарді (1735-1802). На його думку, усе слов'янство походило саме від балтійських слов'ян-венеців. Проте, відомий російський славист XIX ст. К.Я.Грот, віддавши належне ерудиції Гегбарді відзначив пристрасність його роботи, написаної в суто «німецькому дусі» [92].

В поле зору німецьких вчених вже у XVIII ст. потрапив навіть такий куточок Європи як Балкани, де народи страждали під османським гнітом. Болгарський історик І.Конев проаналізував такі твори німецьких вчених, як "Історію Болгарії" вже згаданого Л.А.Гегбарді. цікаві роботи Й.Штріттера з історії Візантії, Болгарії та інших південнослов'янських країн, "Історію болгарів у Мізії" вже відомого Й.Х.Енгеля [93]. До так званої "волзької теорії", походження болгарів мав причетність саме Енгель. Справа не в тім, що ця теорія не витримала перевірки часом і критикувалась вже М.Дриновим у XIX ст. [94]. Очевидно, що висновки Й.Х.Енгеля впливали з рівня науки його часу. Принципово важливою є констатація вищезазначеними авторами багатства історії слов'янських народів Балкан, вплетення її в загальний контекст всесвітньої історії. Мабуть, справедливості заради, доведеться відкорегувати

тезу про те, що засновником болгаристики слід вважати Ю. Венеліна. До речі, патріарх болгарського національно-культурного Відродження Паїсій Хілендарський поїхав саме в «Немско» в пошуках матеріалів для написання своєї знаменитої «Історії слов'яноболгарської» [95].

Отже, політичні події в Європі кінця XVII-XVIII ст., зокрема, війни з Османською імперією, визвольна боротьба слов'янських народів, які стогнали під турецьким гнітом, антигабсбурзькі повстання в чеських і словацьких землях, поділи Польщі, перетворення Росії в першорозрядну державу гальванізували і поглиблювали усвідомлений інтерес німецької громадськості до слов'янських народів. Не слід ігнорувати і загальної тенденції до більш широкого і ґрунтовного пізнання оточуючого світу в його багатоманітності, що було виявом просвітницького раціоналізму. Долаючи традиційні уявлення, впливаючі з протиставлення «свій – чужий» в німецьких вчених колах сформувався стійкий інтерес до слов'янства, його історії, мови, фольклору, традицій. Слов'янські народи з „*res incognita*“ ставали не просто предметом уваги та вивчення. Мова йшла про визнання слов'ян рівноправним і достойним партнером культурно-наукового взаємообміну і дієвим персонажем історії. Саме в добу Просвітництва бере свій початок гуманістична, доброзичлива тенденція німецької славістики, яка остаточно не зникла навіть в умовах панування расових теорій в часи Третього рейху.

Таким чином, перший етап розвитку славістики, як галузі наукового знання припадає на кінець XVII-XVIII ст. Зазначимо, що суттєвий вплив на слов'янознавчі студії в Німеччині мало перебування у складі її державних утворень слов'янських земель і сусідство із слов'янськими країнами на сході. В цей час відбувається накопичення емпіричних знань в галузях слов'янської філології,

фольклористики, історії. Філософська постановка дослідницьких проблем в річищі просвітницького раціоналізму поки відбувалась дедуктивним шляхом, без спирання на конкретні мовні, історичні, етнографічні факти. Але цей самий просвітницький уможливлений раціоналізм сформулював ряд ідей, органічно сприйнятих наукою XIX-XX ст.

Проте доба Просвітництва – це «славісти без славістики», за влучним виразом австрійського вченого Й. Хамма. Славістика лише набувала організаційних форм і дослідницької традиції. Слов'янознавчі студії мали вигляд пошуку без чітких орієнтирів. Окремі вчені за своєю ініціативою або за прикладом інших приступили до вивчення історії та культури одного або декількох слов'янських народів. Спільним для них було те, що вони не належали ні до якої школи, самі її не створювали і не мали прямих послідовників чи продовжувачів [96]. Виняток становить лише Гердер.

Потенціал просвітницького раціоналізму швидко вичерпувався і перестав відповідати потребам поступального розвитку наукового знання. Виникла парадоксальна ситуація: за наявності цінних і перспективних в ґносеологічному відношенні просвітницьких ідей, вони поступово вироджувалися, перетворюючись у безжиттєве абстрагування, відірвану від реальності утопію. Одночасно значний об'єм накопичених емпіричних фактів у різних галузях наукового знання потребував систематизації і осмислення. Виникли передумови „наукової революції“ (за термінологією Т. Куна). До речі, її ознаки помітив вдумливий Й. В. Геге. В 1829 р. він писав, що у XVIII ст. наука особливо багато займалась аналізом, уникаючи передчасного синтезу. І в цьому відношенні для XIX ст. залишилось достатньо багато важливих справ [97]. Славістика вступила в зрілу фазу свого розвитку.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 тт.- Т.2.- Минск, 1999.- С. 67-68.
2. Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979.- С. 255.
3. Жакова Н.К. Отражение роста национального самосознания в смене литературных направлений в Чехии (на примере развития художественной прозы)// У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.- М., 1984.- С. 171.
4. Winter E. Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie.- Wien, Frankfurt, Zürich, 1971.- S. 176.
5. Плотникова О.С. Становление словенского литературного языка в период национального Возрождения// Национальное Возрождение и формирование славянских литературных языков.- М., 1978.- С. 333.
6. Jungman J. O jazyku českém. Voj o obrozeni naroda.- Praha, 1948.- S.32.
7. Мартынова М.Ю. Хорваты. Этническая история XVII-XIX вв.- М., 1988.- С. 142.
8. Фрейдзон В.И. Социальная ситуация накануне и в начале «национального пробуждения» в Австрийской империи// У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.- М., 1984.- С. 36-37.
9. Pelzel. Geschichte der Deutschen und ihrer Sprache in Böhmen von 1341 - bis 1789.- Prag, 1791.- S.301-302.
10. История Польши. В III тт.- Т. I.- М., 1954.- С. 270.
11. Пленков О.Ю. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм.- СПб., 1997.- С. 76-77.
12. Hroch M. Obrozeni malych evropskych narodu.- Praha, 1971.- S.35.
13. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года.- СПб., 1998.- С. 23.
14. Szücs J. Nemzet és történelem. Tanulmányok.- Budapest, 1976.- 196 Old.

15. Исламов Т.М. От «нацио хунгарика» к венгерской нации// У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.- М., 1984.- С. 43.
16. Фрейдзон В.И. О национальном возрождении и последующем периоде в истории Центральной Европы// Центральная Европа в новое и новейшее время.- М., 1998.- С. 87,88.
17. Мыльников А.С. Проблемы периодизации истории мировой славистики//Методологические проблемы истории славистики.- М., 1978.- С. 52.
18. Цайль В., Порт Г. Указ. Соч.- С. 148.
19. Мыльников А.С. Об истоках становления славяноведения в России (К вопросу об изучении «предыстории» славистики)// Историографические исследования по славяноведению и балканистике.- М., 1984.- С. 32-33.
20. Лудольф Г.В. Русская грамматика (Оксфорд, 1696)// Переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б.А.Ларина.- Л., 1937.
21. Эверс И.Ф.Г. Предварительные критические исследования Густава Эверса для российской истории.- М., 1826.- С. 295.
22. Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhundert.- Berlin, 1953.
23. Ковригина В.А. Немецкая слобода Москвы и её жители в конце XVII - первой четверти XVIII в.- М., 1998.- С. 364-365.
24. Winter E. Halle als Ausgangspunkt... - S. 87.
25. Винтер Э. И.-В. Паус о своей деятельности в качестве филолога и историка. 1732 г// XVIII век.- Вып.4.- М.-Л., 1959.- С. 313-322.
26. Сборник писем и мемориалов Лейбница, относящихся к России и Петру Великому.- СПб., 1873.- С. 7.
27. Groch D. Russland im Blick Europas. 300 Jahre historische Perspektive.- Frankfurt-M., 1988.- S. 41-53.
28. Энциклопедия славянской филологии.- Вып. 1.- СПб., 1910.- С. 61.
29. Fontes linguae Dravaeno-Polabicae minores// Slavistische Forschungen.- Bd. 7.- Böhlau, 1967.- S. 56-57.
30. Энциклопедия славянской филологии.- Вып. 1.- С. 65.
31. Raab H. Die Anfänge der slavistischen Studien im deutschen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung von Mecklenburg und Vorpommern// Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Gesellschaft sprachwissenschaftliche Reihe.- Jg. 5.- 1955-1956.- 363 ff.
32. Мыльников А.С. Чешские земли в освещении немецкой прессы середины XVIII в.// Славяне и Запад. Сб. статей к 70-летию И.Ф.Бэлзы.- М. 1975.- С. 252-253.
33. Венелин Ю.И. Скандинавomania и её поклонники или столетние изыскания о варягах.- М., 1842.- С. 58.
34. Венелин Ю.О зародыше новой болгарской литературы.- М., 1838.- С. 23.
35. Schlözer A.L. Allgemeine nordische Geschichte.- Halle, 1771.- S. 334.
36. Котляров А.Н. К происхождению и сущности «крайнего» норманнизма// Методологические и историографические вопросы исторической науки.- Вып. 20.- Томск, 1992.- С. 3.
37. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. В III ч.- Ч. III.- Л., 1971.- С. 79, 83.
38. Черепнин Л.В. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки (из истории русско-немецких научных связей во 2-й пол. XVIII - нач. XIX вв.)// Международные связи России в XVII-XVIII вв.- М., 1966.- С. 183-218; Шаскольский И.П. Антинорманизм и его судьба// Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии.- Л., 1983.- С. 35-41; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.).- М., 1985.
39. Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг.- Томск, 1988.- С. 108.
40. Там же - С. 184.
41. Миллер Г.Ф. Разные материалы для истории запорожцев касающиеся// ЧОИДР.- 1847.- Кн.5; Миллер Г.Ф. Рассуждения о запорожцах// ЧОИДР.- 1848.- Кн. 5.
42. Fueter E. Geschichte der neueren Historiographie.- München-Berlin, 1911.- S. 371-373.
43. Правда Русская. Издание Шлецера.- СПб., 1767.- С. 5.
44. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке.- Т. 1.- СПб., 1809.- С. 6.
45. August Ludwig Schlözer und Russland// Quellen und Studien zur Geschichte Osteneuropas.- Berlin, 1961.- Bd. IX.- S.46-47.
46. Докладные див.: Шлецер А.Л. Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера им самим написанная// Отделение русского языка и словесности Академии наук.- Т.13.- СПб., 1875.
47. Шлецер А.Л. Об избрании королей в Польше.- СПб., 1764.
48. Schlözer A.L. Abhandlung über die Aufgabe: konnte nicht die Ankunft des Lech in Polen zwischen den Jahren 500 und 560 gesetzt werden.- Danzig, 1767.
49. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории.- СПб., 1809.- С. 19-20.
50. Докладно див.: Ганус С. О. Август Людвиг Шльоцер і просвітительська парадигма історії// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.- Вип.3.- Ужгород, 1999.- С. 112-126.
51. Michaelis J.D. Raisonement über die protestantische Universitäten in Deutschland.- Th. 1.- Frankfurt-Leipzig, 1768.- S. 179.
52. Rüdiger J.C.C. Neuesten zuwachst der teutschhen, fremden und allgemeinen Sprachkunde.- Halle, 1796.- S.22.
53. Zeil W. Karl Gottlob von Anton und seine Beziehungen zu den Sorben// Lëtöpis.- 1968. Rjad B.15.- S. 1-17, 175-220.
54. Меринг Ф. Иоганн Готфрид Гердер// Меринг Ф. Литературно-критические статьи.- Т.1.- М.- Л., 1934.- С. 510.
55. История немецкой литературы. В 5 тт.- Т.2.- М., 1963.- С. 212-213.
56. Мыльников А.С. Чешские земли в освещении немецкой прессы середины XVIII в.- С. 253.
57. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества.- М., 1977.- С. 472.
58. Гердер И.Г. О новейшей литературе. Фрагменты// Гердер И.Г. Избранные сочинения. /Сост. В.М. Жирмунский.- М.-Л., 1959.- С. 117.
59. Лещилковская И.И. Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. М., 1968.- С. 133.
60. Grimm Я.О происхождении языка//Звсгинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. В 2 частях.- Ч.1.- М., 1964.- С. 57-58.

61. Гульга А.В. Гердер и его «Идеи к философии истории человечества»// Гердер И.Г. Идеи к философии человечества.- С. 629-630.
62. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества.- С. 440-441.
63. Касьянов Г. Теорії націй і націоналізму.- К.,1999.- С. 113-114.
64. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества.- С. 471.
65. Див. докладніше: Sundhausen H. Der Einfluß der herderschen Ideen auf die Nationalbildung bei den Völkern der Hasbsburger Monarchie.- München, 1973; Багалеї Д.И. К истории учений о быте древних славян.- Харьков, 1892.- С. 16.
66. Цит. за: Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки.- К., 1969.- С. 31.
67. Исаевич Я.Д. Г.Ф.В.Юнкер и его описание Украины// Славяно-германские культурные связи и отношения.- М., 1969.- С. 201-201,207.
68. Кулінич І.М. Вказ. твір.- С. 32.
69. Engel Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. In 2 Th.- Th. 2.- Wien., 1792.- S. 33.
70. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.- Т. 80.- СПб., 1904.- С. 790.
71. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.).- К., 1959.- С. 88.
72. Чуркина И.В. Начальный этап развития словенского национального самосознания// У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.- М., 1984.- С. 92.
73. Из «Разговоров с Гете» И.П. Эккермана// Гете И.В. Избранные философские произведения.- М., 1964.- С. 481. (І.П. Еккерман був секретарем Гете і протягом 1823-1832 рр. систематично записував його бесіди).
74. Гете И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда// Гете И.В. Собрание сочинений в 10-ти тт.- Т.3.- М., 1976.- С. 597.
75. Гете И.В. Еще раз о распространении народной поэзии// Гете И. В. Собрание сочинений в 10-ти тт.- Т. 10. Об искусстве и литературе.- М., 1980.- С. 346.
76. Супрун А.Е., Калюта А.М. Введение в славянскую филологию.- Минск, 1981.- С. 304.
77. Гете И.В. Сербские стихотворения//Гете И.В.Собрание сочинений в 10-ти тт.- Т. 10. Об искусстве и литературе.- М., 1980.- С. 406.
78. Шиллер Ф. Тридцатилетняя война// Шиллер Ф. Собрание сочинений в 7 тт.- Т. 5.- М., 1957.- С. 35.
79. Шиллер Ф. Указ. Соч.- С. 90.
80. Тер-Акопян Н. Шиллер как историк// Там же.- С. 543.
81. Письмо Вильгельму фон Вольфогену. Веймар, 16 июня 1804 г.// Там же.- Т. 7.- М., 1957.- С. 597.
82. Лозинская Л. Комментарий// Там же.- Т. 3.- М., 1956.- С. 685.
83. История немецкой литературы.- Т. 2.- С. 320-321.
84. Клюге Р.Д. Указ.соч.- С. 27.
85. Смолян О. Клиггер в России//Ученые записки Ленинградского государственного пединститута им. А.И. Герцена.- Т. XXXII, Ч.II.- Л., 1958.- С. 31-78.
86. Лотман Ю. Сотворение Карамзина.- М., 1987.- С. 41.
87. Wesendonck H. Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer.- Leipzig, 1876.
88. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор.- Харьков, 1861.- С. 12.
89. Gatterer J.Ch. Abrizt der Universalhistorie in ihrem ganzen Umfange.- Göttingen, 1773.- S. 572-574.
90. Gercken Ph. W. Versuch in der ältesten Geschichte der Slaven, besonders in Teutschland.- Leipzig, 1771.- S. 3.
91. Ebenda.- S.9.
92. Грот К.Я. Об изучении славянства.- СПб., 1901.- С. 12.
93. Конев И. България в европейската историческа наука от ХVІІІ в. Немски истории за България// Език и литература.- 1978.- Кн. 6.- С. 35-37.
94. Горина Л.В. Концепция образования болгарской народности и государства в трудах М.Дринова// История и культура Болгарии.- М., 1981.- С. 32.
95. Конев И. Историческая мысль балканских народов и формирование их национальных литератур// Балканские исследования. – Вып.6. Культура народов Балкан в новое время.- М., 1980.- С. 35.
96. Хамм Й. О специфике развития славистики в неславянских странах// Методологические проблемы истории славистики.- М., 1978.- С. 136-138 .
97. Гете И.В. Анализ и синтез// Гете И.В. Избранные философские произведения.- М., 1964.- С. 304.

РЕЗЮМЕ

НЕМЕЦКАЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ СЛАВИСТИКА КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ.

Ганус С. А. (Ужгород)

Автор рассматривает условия становления славистики в Германии и Австрийской империи в эпоху Просветительства, отдельные факты её развития, исследовательскую деятельность отдельных представителей этой отрасли научного знания, предлагает оценку их трудов с точки зрения современной науки. Основная цель публикации – показать в какой степени немецкая просветительская славистика имела влияние как на последующий прогресс научных разработок в этой сфере, так и на процессы национально-культурного Возрождения славянских народов Центральной и Юго-Восточной Европы.

RESÜME

DEUTSCHE AUFKLÄRLICHE SLAVISTIK ALS FAKTOR DES NATIONAL-KULTURELLEN WIEDERGEBURTS DER SLAVISCHEN VÖLKER

Hanus S. (Uzgorod)

Autor betrachtet die Entstehungsbedingungen der Slavistik in Deutschland und Österreich in der Zeit der Aufklärung, einzelne Tatsachen ihrer Entwicklung, Vorschungstätigkeit einiger Vertreter dieses Zweiges wissenschaftlichen Kenntnisses, bietet die Bewertung ihrer Arbeiten vom Standpunkt der modernen Wissenschaft. Hauptziel der Publikation ist zu zeigen, in welchem Grad die deutsche aufklärliche Slavistik den weiteren Vortschritt der wissenschaftlichen Entwicklungen nicht nur auf diesen Gebiet beeinflusste, sondern auch die Prozesse des national-kulturellen Wiedergeburt der slavischen Völker des Mittel- und Süd-Ost Europas Einfluss hatte.

О.М.БОДЯНСКИЙ В КРУГУ ИДЕЙ Я.КОЛЛАРА

ДОСТАЛЬ М.Ю. (Москва)

Тема «О.М.Бодянский и Я.Коллар» не была еще предметом специального рассмотрения. Однако многие фактические данные по ней уже были выявлены и приводились в рамках исследований русско-словацких и русско-чешских научных и культурных связей в работах Г.Турцеровой, В.А.Францева, Я.Станислава, А.А.Зайцевой, Л.П.Лаптевой, С.В.Смирнова, Л.С.Кишкина, Г.В.Рокиной¹ и др. Тем не менее проблема идейного влияния выдающегося словацкого поэта и деятеля славянского национального возрождения Яна Коллара (1793-1852) на одного из зачинателей университетского славяноведения в России О.М.Бодянского (1808-1877) в указанных исследованиях почти не затрагивалась.

А между тем эта, казалось бы, частная, проблема наводит на интересные размышления по поводу типологии проявлений национального самосознания у представителей разных идеологических направлений и разных поколений русской и словацкой — шире восточно- и центрально-европейской интеллигенции в первой половине XIX в.

Ян Коллар был на 15 лет старше начинающего, но уже 30-летнего, российского слависта О.М.Бодянского и к моменту их знакомства имел широкую известность в славянском мире и за его пределами как поэт, протестантский проповедник и идеолог славянской взаимности. Естественно, что рассматривая их отношения, можно говорить преимущественно об идейном влиянии первого на последнего преимущественно в 40 — начале 50-х годов, в виду того, что впоследствии, став известным профессором славистики Московского университета, О.М.Бодянский почти не занимался идеологическими вопросами и фольклористикой, а его специальные историко-филологические изыскания вряд

ли когда-либо попадали в центр внимания Я.Коллара, занимавшегося вопросами славянской археологии. В то же время нельзя говорить о безусловном принятии Бодянским всех постулатов идеолога славянской взаимности. Мы видим свою задачу в том, чтобы попытаться объяснить, какие идеи словацкого поэта и почему были восприняты российским славистом, что было проигнорировано им или отвергнуто как несостоятельное.

В формировании мировоззрения Я.Коллара и О.М.Бодянского, несмотря на разделяющие их годы и расстояния, можно найти некоторые аналогии. Оба творили в период славянского национального возрождения, которое имело свои особенности и по разному понималось в подвластной Габсбургам и Венгрии Словакии и независимой России, но было одинаково воодушевлено идеями национального романтизма, основные постулаты которого были сформулированы в классических трудах немецких философов-идеалистов: Гердера, Гегеля, Шеллинга и др. Общераспространенной на Востоке и Западе Европы стала тогда идея о поступательном развитии человеческого общества по пути прогресса путем передачи эстафеты цивилизационных ценностей, накопленных одним «избранным» Провидением народом другому по мере его «старения» и «дряхления» другому — более «молодому». В отличие от немецких философов, объявивших Германию «венцом творения», славянские идеологи вещали о великом будущем и великом предназначении славянского «племени». Коллар выступил одним из первых пропагандистов этой идеи, почти повсеместно воспринятой в славянском мире, (а в России — в кругу русской интеллигенции, причем как будущими славянофилами, так и западниками).

Не следует также забывать об украинском